

İdrak və əbədiyyət yolunun yolçusu

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü il iyunun 10-da Azərbaycanda, Abşeron yarımadasının Əmircan kəndində əslən Bakı xanlarından olan I Mirzə Məhəmməd xanın ailəsində dünyaya göz açıb. Onun ilk qayğısız uşaqlıq çağları burada - atasının tabeliyindəki kəndlərdə - Əmircan, Maştağa, Balaxanı, Ramana, Buzovna və Mərdəkanda keçib.

Abbasqulu ağa bədii yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayıb. Onun 26 yaşında Kərbəla müsibətinə həsr etdiyi mərsiyə xarakterli "Riyazül Qüds" ("Müqəddəs gülüstan") əsərinə daxil etdiyi lətafətli şeirlər də bunu sübut edir. O, ilk irihəcmli "Riyazül-Qüds" əsərini 1820-ci ildə Hüseyn əl-Vaiz əl-Kaşifinin "Rövzət üş-Şühəda" ("Əzabkeşlərin bağı"), Məhəmməd Füzulinin "Hədiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlərin bağı") və Məhəmməd Bağır Məclisinin "Cila il-Üyün" ("Bəbəklərin parıltısı") əsərlərindən bəhrələnərək qələmə alıb. Abbasqulu ağa "Riyazül-Qüds" əsərində klassik ədəbiyyata dərin bələdliyini, eyni zamanda Kərbəla müsibətini doğma ana dilində faciəvi kədər motivləri ilə vəsf edən təsirli, bədii cəhətdən bitkin, qüvvətli lirik şeir yazmaq bacarığını nümayiş etdirib. Abbasqulu ağa Bakıxanov "Kitabi-Əsgəriyyə" povestini də Qubada qələmə alıb. Əsərin yazılma tarixi dəqiq məlum olmasa da, onun mövzusunun real həyatı hadisələrdən alınması şübhə doğurmur.

A.Bakıxanov Azərbaycan, ərəb, əsasən fars dillərində külli miqdarda şeir, mənzum hekayə, qəsidə, qəzəl, qitə, rübai, məsnəvi, müxəmməs yazıb. Məkkə ziyarətindən əvvəl Bakıxanov öz şeirlər külliyyatını - "Divan"-ını tərtib edib, bura "Mişkatül-Ənvar" poemasını və "Miratül-cəmal" avtoqrafik şeirlər toplusunu daxil edib. 1820-ci ildə Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolovun gənc Abbasqulu ağanı Tiflisə, Zaqafqaziya ölkələri Baş İdarəsinə dövləti vəzifəyə qulluğa dəvət etməsi onun həyat istiqamətini dəyişir. O, ilk aylar A.P.Yermolovun yavəri xidmətində xüsusi hərbi tapşırıqları yerinə yetirir. Onun Gürcüstanın qədim paytaxtı Tiflis mühiti ilə tanışlığı bu dövrdən başlanır. Bütün Zaqafqaziyanın inzibati və mədəniyyət mərkəzi Tiflisdə Şərq və Avropa üslubunda tikilmiş yaraşıqlı, uca inzibati binalar, xəstəxanalar, tədris müəssisələri, məscid və kilsələr, yaşıllığa qərq olan geniş meydan və bağ-bağatlar, şəhərin səslə-küylü bazar və karvansaraları, eləcə də ayrı-ayrı küçələrdə bir-birinə yapışıqlı alçaq evlər, yastı damlar anlaşılmaz bir təzad yaradırdı. Şərq və Qərbin ticarət yolunu birləşdirən bu qaynar şəhərə hər yerdən səyyah, alim və işbazlar axışb gəlirdilər.

1820-ci ilin yanvar ayının 1-dən hərbi xidmətə başladığı vaxtdan Abbasqulu ağa Bakıxanov hərbi yürüşlərdə iştirak edir: Azərbaycan və Dağıstan ərazisində rus imperiyasına tabe olmayan Şirvan və Qazıqumuq xanlarına qarşı göndərilən rus ordusu tərkibində olan Bakıxanovu yerli əhalinin həyatı, tarixi keçmişi cəlb edirdi.

1820-ci il sentyabrın 4-də Bakıxanova praporşik-ilk zabit rütbəsi verilir.

Sonrakı illərdə A.Bakıxanovun bilik və bacarığından diplomatik işlərdə daha çox istifadə olunur: Qarabağın Sisyan düşərgəsində İranla sərhəd məsələsini müəyyənləşdirən komissiyaanın, Qarabağ əyalətinin təsvirini hazırlayan qrupun tərkibində A.Bakıxanov fəal çalışır. 1824-cü ildə onu yenidən Qafqazda rus ordusu tərkibində hərbi yürüşlərə cəlb edirlər. 1826-cı il sentyabrın 18-də A.Bakıxanova poruçik-hərbi rütbəsi verilir.

İran-Rusiya müharibəsində Abbasabadın alınmasında xidmətlərinə görə Bakıxanova 1827-ci il oktyabrın 14-də ştabs-kapitan zabit rütbəsi verilir. Sərdarabad və İrəvan uğrunda döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 3-cü dərəcəli bantlı müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur. Bakıxanov 1827-ci ilin noyabr-dekabr aylarında İran Azərbaycanının Dehxarqanda, 1828-ci ilin fevral ayında Türkmənçayda qraf Paskeviçlə şahzadə Abbas Mirzə arasında sülh danışıqlarında Rusiya nümayəndələri tərkibində mütərcim kimi fəal iştirak edib. Sülh danışıqları qurtardıqdan sonra 1829-

cu il aprelin 17-də Bakıxanov kapitan rütbəsi və illik əmək haqqı ilə mükafatlandırılır. İran hökuməti isə onu almazla bəzədilmiş 2-ci dərəcəli Şiri-Xurşid ordeninə layiq bilir.

Bakıxanov 1829-cu il dekabrın 12-də "Qanuni-Qüdsi" əsərinin əlyazmasını qraf Paskeviçin etimad məktubu ilə Peterburqa göndərir. İmperator I Nikolay "hamı üçün faydalı əsəri" bəyənir, çapını məsləhət görür, müəllifi mükafatlandırır. Bakıxanov dediyi kimi "kitabı imperatorun əmri ilə rus dilinə tərcümə edir. Əsər bir ilə (1831-ci ilin əvvəlindən) tərcümə olunsada onun çap taleyi uğurlu olmur. Nəhayət "Kratkaya qrammatika persidskoqo yazıka" kitabının titulu və rəqəndə yazıldığı kimi 1841-ci il fevral ayının 20-də deyil, 1842-ci ilin əvvəllərində işıq üzü görür.

A.Bakıxanov 1830-cu illərdə coğrafiya elmi sahəsində xüsusi tədqiqatla da məşğul olub: o, fars dilində "Ümumi coğrafiya" və "Kəşfül-qəraib" kitablarını qələmə alıb. A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində yazır ki, "Ümumi coğrafiya" dünyanın riyazi, təbii və siyasi əhvalından, cəmiyyətin quruluşundan, nəbatat və heyvanat aləmindən, iqlimindən, yer kürəsinin əhalisindən, hər ölkənin həyat tərzindən, qitə və sərhədlərindən bəhs edir. Bu kitabın əlyazması tapılmadığından onun tam yazılıb sona çatması barədə səhih məlumat yoxdur. Lakin Bakıxanovun şair-alim Mirzə Məhərrəm Mərizlə yeni dünyanın -Amerikanın kəşfindən bəhs edən şerikli "Kəşfül-qəraib" əsərinin əlyazması saxlanır. Burada Xristofor Kolumbun (1451-1506) Amerikaya səfəri zamanı qarşılaşdığı çətinliklər, ayrı-ayrı qəbilələrin vəziyyəti, adət-ənənələri, əxlaq normaları, coğrafi və iqlim şəraiti ətraflı təsvir olunub.

1835-ci ilin əvvəlindən Bakıxanov Qubanın Əmsar kəndində ata-baba malikanəsində yaşayır, burada bağ-bağat içində özünə ev tikdirir, zəngin şəxsi kitabxanasını səliqəyə salıb elmi-ədəbi fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Həyatı qayğılar onu bəzən elmi yaradıcılıqdan ayırsa da, Bakıxanov dinclik bilmədən çalışır. Yerli şair və ziyalılarla sıx ünsiyyət yaratmaq, onlara kömək etmək niyyəti ilə Qubada "Gülüstani" ədəbi məclisini təşkil edir. Şöhrəti bütün Azərbaycana yayılan bu ədəbi məclisdə arifanə söhbətlər, elmi və ədəbi mübahisələr olur, şeirlər oxunub müzakirələr keçirilirdi.

Gənc nəslin təlim və tərbiyə problemi Bakıxanovu ömrü boyu düşündürmüşdür. Onun "Təhzibül-əxlaq" və "Nəsihətnamə" əsərlərində gənclərə nəcib əxlaq, gözəl insani cəhətlər təlqin etməsi də bunu sübut edir. "Təhzibül-əxlaq" Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsinə həsr etdiyi əsas fəlsəfi-didaktik əsərdir. 1832-1833-cü illərdə fars dilində yazılmış bu əsərdə Bakıxanov müqəddəs dini kitabların, qədim Şərqi və Avropanın görkəmli ədib və filosoflarının əxlaq təliminə əsaslanmış, bir sıra orijinal elmi-fəlsəfi mülahizələr irəli sürmüşdür.

1837-ci ilin iyununda Quba əyalətində kəndli üsyanları zamanı baron V.Q.Rozenin "xüsusi tapşırıq" vermək bəhanəsi ilə Bakıxanovu Tiflisə çağırması onda ciddi narazılıq doğurmuşdu, bu səbəbdən 9 ay heç bir xidməti işlə məşğul ola bilməmişdi. Ehtimal ki, bu dövrdə də o, "Gülüstani-İrəm" əsəri üzərində işini davam etdirirdi. 1840-cı ildə Tiflisə xidməti işə çağırılan Bakıxanov baron P. V. Qanla birlikdə Azərbaycanın yeni inzibati bölgüsünün tərtibi üzərində çalışır. Bu münasibətlə həmin ilin dekabrında Dərbənd, Quba, Bakı, Şirvan, Nuxa qəzalarında səfərdə olur, kütlələrin vəziyyətini öyrənir. Bakıxanov 1841-ci ildə isə rus ordusunun Şimali Qafqazda dağlılara qarşı hərbi yürüşündə iştirak edir, burada fərqləndiyinə görə, 1842-ci il yanvarın 1-də ona polkovnik rütbəsi verilir.

Müntəzəm hərbi-diplomatik işə çağırılmasına, aylarla Tiflisdə qalmasına baxmayaraq Bakıxanov əsərləri içərisində öz həcmi və orijinallığı ilə seçilən "Gülüstani-İrəm"-i 1841-1842-ci illərdə başa çatdırmışdır. O, fars dilində yazdığı bu əsər üzərində uzun illər ciddi-cəhdlə tədqiqat aparmış, zəngin kitab və əlyazmaları araşdırmış, monumental bir salnamə yaratmışdır. Bakıxanov Azərbaycanın tarixinə həsr etdiyi "Gülüstani-İrəm"də ilk dəfə olaraq pərakəndə halda olan tarixi, coğrafi əsərləri, səyahətnamə, salnamə, fərman və digər yazılı sənədləri toplamış, arxeologiya,

epiqrafika, numizmatika, toponimika, maddi mədəniyyət abidələri materiallarından, rəvayət və əfsanələrdən istifadə etmişdir. O, həm də qədim, orta və yeni dövrlərin tarixi məxəzlərindən faydalanmışdır. Herodot, Strabon, Tamsit, Plutarx, Moisey Xorenski, Təbəri, Mirxond, Çələbi, Karamzin kimi bir çox məşhur yunan, ərəb, fars, rus, türk tarixçilərinin əsərlərinə, eləcə də məlum olmayan məxəzlərə istinad edərək Azərbaycan tarixi hadisələrinin geniş mənzərəsini yaratmışdır.

Bakıxanov bu şərəfəli və xeyirli işin çətinliyini bildirdi. O, bildirdi ki, tarixən ayrı-ayrı "tayfaların gediş-gəlişi və istilasları üzündən həmişə iğtişas və qarışıqlıq meydanı" olan ölkədə "bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət asarı məhv və tələf" olduğuna görə, "əxbar kitabları və asari-ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımı tərtib və təfsil ilə ifadə edə bilməz" (A. Bakıxanov. *Gülüstanı-İrəm*, Bakı, 1951, səh. 11).

Bakıxanov ədəbi-elmi fəaliyyətin bütün əzab-əziyyətinə qatlaşıb qələmə aldığı əsərləri öz dediyi kimi, "fəzilət və şöhrət" xatirinə deyil, "bu ölkəyə (Azərbaycana--T. Ə.) mənsubiyyəti etibarilə fəxr etmək üzündən" yaratmışdır. Ona görə də Bakıxanov hərarətlə sevdiyi vətənin və xalqın oğlu kimi Azərbaycan tarixini yaratmaq yolunda bütün çətinliklərə dözmüş, mümkün olan materialları toplamış, dağınıq, pərakəndə məsələləri bir-biri ilə əlaqələndirmiş, mükəmməl və zəngin bir tarix yarada bilmişdir. Bakıxanov özü "*Gülüstanı-İrəm*"ə ön sözündə yazır: "Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurdum. Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, tədricən diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və Vətən tərəfdarlığından çəkildim, hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür kitablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr, asari-ətiqələrin qalıqları və əhalinin bir məzmunlu müxtəlif təqrir və bəyanları ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafli yerlərdə əlamət və nişanələrə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim" (Yenə orada. səh. 11).

Bakıxanov tarixi "mənəvi elmlərin" ən qiymətli hesab edir, maarifçi xadim kimi qəti bir inamla yazırdı: "Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir" (Yenə orada, səh. 10).

Hər bir xalqın ictimai elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii və siyasi fikrinin inkişafında tarixin böyük əhəmiyyətini döənə-döənə xatırladan Bakıxanov yazır: "... keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün düsturul" əməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payidar olar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbər işə başlamaq, yolsuz və qorxulu bir çölə yönəlmək kimidir. Öz qısa ömründə təcrübə edən şəxs, ondan çox böyük mənfəətə çatır. Tarix elmi isə, dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır: çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirir, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edir" (Yenə orada, səh. 10).

Bakıxanov 1843-cü ildə "*Gülüstanı-İrəm*" əsərini rus dilinə çevirir. 1844-cü ilin mayında isə onu "Qafqazın Şərq hissəsinin tarixi" adı ilə imperator I Nikolaya göndərir. Bu münasibətlə imperatora bildirir ki, öz vətəninin tarixini yazmaq üçün qiymətli materiallar toplamış, istirahət vaxtlarını "mənsub olduğu ölkənin keçmişini yazmaq işinə" sərf etmişdir. İmperator I Nikolay əsərin elmi əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün onu Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərir, müəllifi isə mükafatlandırır. Məşhur rus akademikləri M. Brosse və B. Dorn əsər haqqında öz rəylərində yazmışlar: "Abbasqulu ağanın əsərində bu vaxta qədər Avropa alimlərinə məlum və müyəssər olmayan Şərq mənbələrindən alınmış zəngin məlumat vardır".

Bakıxanovun Şərq tarixçilərindən fərqli olaraq yeni səpkidə yazdığı ümumi Azərbaycan tarixi "*Gülüstanı-İrəm*" milli tarixşünaslıqda ilk cığır açıb. Ona görə də bu əsər müəllifinə görkəmli tarixçi kimi şöhrət qazandırıb, bu gün də tarixçilərin mötəbər stolüstü kitablarından biridir.

1844-1846-cı illərdə Tiflisdə Mirzə Şəfinin yaratdığı "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclisdə şairlər, alimlər, müəllimlər də toplaşardılar. "Burada iştirak edənlərin çoxu Mirzə Şəfinin şagirdləri və yaxın dostları idilər. Məclisdə yaxşı şeir yazmaq uğrunda yarış, qızğın ədəbi və fəlsəfi mübahisələr gedirdi. "Divani-hikmət"də əvvəlcə şeir oxunar, sonra isə oxunan şeir haqqında mübahisə açılardı". Bakıxanov da ədəbi məclisin fəal üzvü olmuş, şeirlərini və poetik tərcümələrini burada oxumuşdur.

Bakıxanov Avropa mədəniyyətinə dərinlən bələd idi. Lakin Şərq fenomeni onu həmişə cəlb edir, düşündürürdü. O, Şərq aləmi, alim və yazıçıları ilə yaxından tanış olmaq istəyirdi. 1845-ci ilin yaz-yay ayları Tiflisdə olarkən "səhhətini bərpa etmək və elmi-tədqiqat üçün" bir illiyə xaricə getmək məsələsini qaldırır. 1845-ci il avqustun 7-də Bakıxanova Şərqə getmək üçün bir il məzuniyyət verilir. Lakin Bakıxanov 1846-cı il martın axırlarında İrana yola düşür: Ərdəbil və Təbrizdə, aprelin ortalarında isə Tehrandə olur.

Tehrandə Məhəmməd şah Bakıxanovu qəbul edib ona almazla bəzədilmiş 2-ci dərəcəli Şiri-Xurşid ordenini təqdim edir. 1846-cı il iyunun 26-da Bakıxanov səfərini Təbriz, Ərzurum, Trabzon istiqamətində davam etdirir. Qara dənizdən keçib 1846-cı il sentyabrın 22-də Konstantinopola (İstanbul) çatır. Bu səfərində Bakıxanov "Əsrarül-mələküt" ("Kainatın sirləri") əsərinin ərəbcəyə tərcüməsini də özü ilə götürmüşdü. 1839-1840-cı illərdə farsca yazdığı bu əsərdə Bakıxanov kainatın quruluşunun və günəş sisteminin konsentrik dini nəzəriyyəsinin əksinə olaraq Polşa alimi Kopernikin (1473-1543) heliosentrik materialist nəzəriyyəsini müdafiə etmişdi. "Əsrarül-mələküt" elmi traktatında A. Bakıxanov "... əski qaydaları yeni üsul və qanunlara tətbiq və əqli dəlilləri nəqli rəvayətlərlə təsdiq edərək, Yer kürəsinin və sair əcramın (planetlərin) imkan sahəsində əhvalını, vəziyyətlərini və onların intizamına səbəb olan qanunları söyləməklə bərabər təhqiq edir".

Türkiyə sultanının qəbulunda olarkən "Əsrarül-mələküt" traktatının əlyazmasını Bakıxanov sultan Əbdül-Məciddə təqdim edir. Türkiyə sultanı onu İftixar ordeni ilə təltif edir. Bakıxanov Türkiyə sultanına onun qüdrət və şöhrətini vəsf edən mədhiyyə ilə razılığını bildirir.

"Əsrarül-mələküt" əsəri Türkiyənin sədr-əzəmi Rəşid paşanın tapşırığı ilə görkəmli türk alimi Seyid Şərəf Xəlil əfəndi Həyatzadənin türk dilində ön sözü, geniş elmi şərhli ilə birlikdə "Əfkarül-cəbərut fi əsrarül-mələküt" adı altında 1848-ci ildə İstanbulda nəşr edilib.

1846-cı il oktyabrın axırlarında Bakıxanov yelkənli gəmi ilə Aralıq dənizindən keçib Qahirəyə çatır. 1846-cı il noyabrın 20-də Qırmızı dənizlə Məkkəyə yola düşür. 1846-cı il noyabr ayının 27-30-da Məkkədə ziyarət mərasimində iştirak edir. 1847-ci il may ayının 31-də Məkkədən Dəməşqə yola düşən zəvvar karvanı ilə Mədinə, Dəməşq, Bağdad marşrutu ilə vətənə qayıtmaq niyyətində olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Mədinə ilə Məkkə arasında "Vadiyi-Fatimə"də vəba xəstəliyindən vəfat edib və həmin müqəddəs məkanda dəfn olunub.